

Anarhism ja anarhistid

*Kui Aadam kündis
ja Eeva ketras,
Kes oli siis mõisnik?
John Ball*

Enne kui üldse saab asuda anarhistliku ideoloogia ajaloolisema käsitluse lahkamise kallale, tuleb käsitleda küsimust, mis pidevalt ja läbi aegade on inimestes tekitanud eriarvamusi ja sageli ka teadmatuses põhjustatud eksiarvamusi – mis on anarhism ja kes on anarhist.

Kui vaadata kõige lihtsamat ja lühemat seletust, mida üldse võimalik leida, siis tuleb heita pilk teatmeteoste poole. Eesti keele sõnaraamat annab anarhismi seletuseks „riigivõimu eitav poliitiline vool; autoriteedi, korra, distsipliini eitamine“¹. Sellest tulenevalt on ka anarhistiks tituleeritud isik, kes pooldab anarhismi. Princetoni ülikooli sõnastik jällegi defineerib anarhismi kui „seadusetuse ja segaduse olukorda, mille põhjuseks on tavaliselt valitsuse läbikukkumine“². Seega on tegemist kahe teineteisele tugevalt vastukäiva definitsiooniga – esimene püüab lahti seletada põhjust, teine kasutab seletuseks juba tagajärge. Ja antud juhul on välja toodud vaid kaks definitsiooni paljude seast, mis kõik kandideerivad parima seletuse tiitlile, kuid paljuski jäävad sama segaseks kui kõik teisedki. Antud töö eesmärgiks ei ole küll otseselt diskuteerida anarhismi defineerimise metodoloogilise poole üle ega samuti püüd lisada kõikide seletuste kakofooniale veel üks, kuid selleks, et vältida segadust küsimuses, mida siis ikkagi mõelda mõistete „anarhism“ ja „anarhist“, tuleb siinkohal välja tuua mingigi definitsioon.

Fakt on see, et mida vähemate sõnadega üritada mingit nähtust kokku võtta, seda suurem on oht, et sellest saadakse valesti – või ei saada üldse – aru. Kui me hakkaksime praegu anarhismi ja anarhisti definitsioone laenama igapäevateadmistest, siis paratamatult kerkiks silme ette pikas mustas mantlis kuju, kelle hõlma alla on peidetud pomm valitsusasutuse õhkamiseks. On selle stereotüüpse visiooniga kuidas on, arvatavasti kõige paremini on selle kohta öelnud üks kuulsamaid anarhiste Michael Bakunin: „Verised revolutsioonid toimuvad tihti tänu inimese lollusele“³. Ja kuigi anarhismi ajalugu on täis

---

1 Erelt, T. *Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999*. Kolmas trükk. Tallinn: Pakett, 2003.

2 wordnet.princeton.edu/perl/webwn. (7. jaanuar 2009).

3 Trubetsky, T. *Anarhistid. Anarhistliku liikumise ajalugu*. Tallinn: Kirjastuskeskus, 2003.

pikitud ülestõuse, mässe ja tapatalguid, ei saa seda siiski lugeda anarhismi üldisloomustavaks jooneks. Paljud anarhismi ajalugu suunanud ja mõjutanud isikud leidsid vägivalda olevat halvima võimalikest valikutest – William Godwin muutis asju diskuteerides, Charles Fourier teoretiseerides ning Pierre-Joseph Proudhon Koopereerides⁴. Seega jätaksime anarhismi definitsioonist välja stereotüübi, mis kujutab seda vägivaldsete riigikukatjate ideoloogiana.

Niisiis – mis on anarhism? Kõrvutades mitmete erinevate allikate poolt välja toodud definitsioone, jõuame välja sulamini erinevatest visioonidest, mis küll mitte nii napisõnalisena, kuid sedavõrd täpsemalt üritab seletada seda, mis siis ikkagi on see vaidlusi tekitav anarhism. Anarhismi saaks lugeda universaalseks ühiskondlik-filosoofiliseks õpetuseks võimuvabast ühiskonnast, milles iga osaleja on vaba kõikides oma otsustes ja tegemistes, lähtudes ainult iseenda eetika- ja moraalinormidest - „On ainult üks võim, millele ma võin alistuda – minu enda südamesttulev kuulekus, minu enda mõtlemise meelekindlus, minu enda südametunnistusedikaat.“⁵. Anarhismi eesmärgiks on vabastada inimesed kõikidest neid piiravatest normidest, kõikidest kohustustest, pidades kõrgeimaks väärtuseks inimese mõtte- ja tegutsemisvabadust. Paljuski ütleb anarhismi olemuse kohta sõna „anarhia“ ise, tulenedes kreeka keelest ja tähendades alguses vormis (*archon*) valitsejat, millele lisatud eesliide an- tähendas omakorda „ilma“ või „vastu“. Seega juba sõna anarhia tähendab alguses kreekakeelses variandis „ilma valitsejata“, „valitseja vastu“⁶. Anarhismi idee kohaselt peaks anarhistlikus ühiskonnas igast inimesest kujunema universaalne isiksus, kes on mentaalselt tark, moraalselt hea ja füüsiliselt osav harmooniline isiksus⁷. Kõige selle keskel on riik, mis anarhistide kohaselt kätkeb endas praktiliselt kõiki piibelliku kurja omadusi, olles, nii rõhuv, ainuõiguslik, ekspluateeriv, hävitav jne. ja seetõttu ka hävitamisele kuuluv⁸. Niisiis on üsna keeruline leida ühest ja ammendavat definitsiooni ja seletust sellele, mis siis ikkagi on anarhism ja samas ka, kuidas seda ära tunda. Eelnevalt sai välja toodud mõningad punktid, mis seda iseloomustavad ning lõpliku tõe puudumisel jääme antud hetkel selle juurde, risustamata maailma veel ühe keerulise definitsiooniga, ilma milleta kõik maailma anarhistid ehk elada suudavad.

Seega jätamegi siinkohal küsimuse, mis on anarhism – vähemalt selle defineerimise üritamise – ja heidame pilgu anarhismi ajaloole alates selle tekkest. Kuivõrd aine, mille raames antud kirjatükk on

---

4 Trubetsky 2003:5.

5 *Ibid.* lk. 7.

6 McPhee, I. M. „The Politics of Anarchy“ http://political-philosophy.suite101.com/article.cfm/the_politics_of_anarchy. (8. jaanuar 2009).

7 Trubetsky 2003: 9.

8 *Ibid.* lk. 8.

kirjutatud, keskendub 20. sajandi poliitilisele filosoofiale, on võimatu mingi asja olemusse süveneda ilma, et oleks vähemalt mingigi arusaam sellest, kuidas ta on saanud selleks, mis ta on. Seepärast ongi ehk siin õigel kohal väike tagasipilk sellele, milline on olnud anarhismi ajalooline kujunemistee.

Esimesi anarhistlikke nähtusi, mida kirjalikult jäädvustatud on, võime leida juba Hiinast 6. sajandil eKr, kus taoistid nii oma ideedes kui ka kirjanduses kasutasid anarhistlikke ideesid. Mõneti loetakse tänapäeval taoistide püha teksti *Tao Te Ching*'i (arvatavasti kirjutatud kuskil 6. sajandil eKr ühe kuulsama Hiina õpetlase – Laozi poolt⁹) üheks olulisimaks anarhistliku kirjanduse klassikaks. Vana-Kreekas, filosoofia hällis, oli parimaks anarhistliku mõtte esindajaks filosoof Zenon Kitionist (elas arvatavasti kuskil 342 – 267 või 270 eKr), keda peetakse stoikude filosoofilise koolkonna rajajaks¹⁰. Ta vaidles aktiivselt vastu Platonile ja viimase nn. ideaalriigi mõttele, väites, et kuigi inimese vajadus enesesäilitamiseks loob temas egoismi, on loodus selle kompenseerinud teise instinktiga – sotsialiseerumisega. Zenoni kohaselt pidid inimesed, kes jälgivad oma looduslike instinkte piisavalt ratsionaalselt, lõpuks ühinema, sõltumata riigi-, rassi- või usupiiridest.¹¹

Keskaegsest Euroopast võib leida mitmeid põnevaid näiteid anarhismi kohta, kuigi jah, tuleb tõdeda fakti, et antud hetkel veel ei olnud anarhismile iseloomulik tegevus tuvastatav mitte „anarhismi“ nime all vaid pigem liikusid valitsejate (ja sageli ka lihtrahva) suus määratlused stiilis „vargad“, „teeröövliid“, „lindpriid“ ja muud sellelaadsed jaotused. Kuulsaim neist kõigist on vast 12. sajandi lõpust pärit lugu Robin Hoodist, kes võttis rikkastelt ja jagas võetu omakorda laiali vaeste vahel. Kuivõrd enamus meist on selle looga tuttav kui toreda muinasjutuga, on tegemist reaalselt elanud ajalooliste persoonidega, kes võitlesidki rikkaste ülikutega vaeste heaolu eest¹².

Laias laastus võib tervet keskaega lugeda üheks suureks anarhistitendentside esinemise perioodiks, kuna tolleaegsed talupojamässud, piraatluseaktid, usulised ja kultuurilised ülestõusud omasid enamuses kõik teatavat anarhistimeelset elementi, nõudes – hilisemas populaarses võtmes – „vabadust, vendlust ja võrdsust“.

16. sajandi anabaptistide liikumist iseloomustavad tugevalt anarhistlikud iseloomujooned. Bertrand Russell on oma raamatus Lääne filosoofia ajalugu iselooustanud kui inimesi, kes „... olid hüljanud kogu seaduse, kuna nad uskusid, et hea inimene on kõikides oma tegevustes juhitud Püha Vaimu poolt...“¹³

9 http://en.wikipedia.org/wiki/Tao_Te_Ching. (4. jaanuar 2009).

10 <http://www.hot.ee/indrme/stoikud.htm>. (6. jaanuar 2009).

11 The Anarchist Timeline <http://www.zpub.com/notes/aan-hist.html>. (6. jaanuar 2009).

12 Trubetsky 2003: 11.

13 Russell, B. *A History of Western Philosophy*. New York: Simon and Schuster, 1945.

Alles 1793. aastal oli William Godwin (1756 - 1836) see mees, kes oma 1793. aastal avaldatud teoses „Enquiry Concerning Political Justice” (eestikeelne vaste oleks siis "Uurimus, mis puudutab poliitilist õiglust") esmakordselt formuleeris anarhismi majanduslikud ja poliitilised põhimõtted. Ja kuigi Godwin'il puudus tol hetkel veel nimi enda poolt välja arendatud ideedele, võib seda siiski lugeda anarhismi kui ideoloogia sünniks kirjanduslikus plaanis¹⁴. 1840. aastal kasutas Joseph Proudhon esmakordselt mõistet "anarhism" oma teoses "Mis on omand"¹⁵ seoses selle rakendamisega riigivaba ühiskonna kujundamiseks. 1789 – 1799. aasta Prantsuse Revolutsiooni käigus olid žirondiinid kasutanud mõistet "anarhist" nende revolutsionääride kohta, kes ei nõustunud väitega nagu oleks revolutsioon lõppenud kuningas Louis XVI kukutamise ja vaid pidasid sama oluliseks reformide ja muutuste jätkamist, et luua parem ühiskond¹⁶. Kuid pigem oli sel puhul tegemist mõneti ironiseeriva ja mõnitava väljaütlemisega, mille taga peitus žirondiinide põlgus taoliste "soss-poliitikute" vastu¹⁷. Proudhon'i peetakse seetõttu ka esimeseks isehakanud anarhistiks, kuivõrd tema teose pealkirjale ta vastab lakooniliselt: "Omand on vargus!"¹⁸.

19. sajandit võib lugeda perioodiks, mil anarhism kui ideoloogia hakkas omandama oma tänapäevaseid iseloomuomadusi ja hakkas samas ka inimeste arusaamades kinnistuma kui ideena sellest, et riiki pole tegelikult inimeste elu korraldamiseks üldse tarvis. Filosoofilises plaanis oli tegemist suuri vaidlusi ja kokkupõrkeid põhjustava konsolideerumisega, kuna ideena pakkus anarhism ju välja selle, et riiki pole vaja, mis paratamatult pidi kaasa tooma – ja tõigi – vastuseisu paljude poolt. 19. sajandi jooksul lisasid paljud filosoofid uut anarhismi käsitluse ning samas kerkis esile ka mitu uut lähenemist sellele, kuidas mõista ning rakendada anarhismi ühiskonnas.

Anarhismi kommunistliku voolu esindajad Mihhail Bakunin ja Peter Kropotkin ehtasid marksistlikule kapitalismi kriitikale üles omaenda filosoofilise lähenemise riigi kritiseerimisele, mis pidas oluliseks kommunaalelulist vaatenurka isikuvabaduste säilitamisele ühiskondlikus võtmes¹⁹. Samas olid nende kahe mehe, keda peetakse anarhia ajaloo ühtedeks olulisimateks mõtlejateks, ideed

---

14 Godwin, W. *Enquiry Concerning Political Justice*.

http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/godwin/PJfrontpiece.html. (8. jaanuar 2009).

15 Proudhon, P. J. *What is Property?* <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/ProProp.html>. (4. jaanuar 2009).

16 Trubetsky 2003:32.

17 *Ibid.* lk. 36.

18 http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_anarchism. (5. jaanuar 2009).

19 Anarchy Archives http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/index.html. (4. jaanuar 2009).

erinevate varjunditega. Bakunini eesmärgiks oli riigi kaotamine tööliklassi kaitsmise eesmärgil valitseva klassi rõhumise eest, mis ilmselgelt tuleneb Marx'i kapitalismi kriitikast. Kropotkini ideed seevastu tulenesid tema zooloogia- ja evolutsioonialastest uuringutest, mille tagajärel ta jõudis arusaamisele, et koostöö ületab konkurentsi tähtsusest liikidevahelises ellujäämiskonkurentsis. Oma kriitika tollal alles peadtõstva sotsiaaldarwinismi aadressil esitas ta 1902. aastal oma raamatus "Vastastikune abi. Evolutsioonifaktor"²⁰.

20. sajand ei alanud anarhistidele just suurt populaarsust võitvalt – või siis vähemalt mitte avalikkuse silmis. 1900. aasta 29. juulil lasi italo-ameerika anarhist Gaetano Bresci maha Itaalia kuninga Umberto I-se. 1901. aasta 6. septembril tulistas Poola päritolu anarhist Léon F. Czolgosz Buffalos näituse avamisel USA presidendi William McKinley pihta kaks lasku, mille tagajärjel viimane 14. septembril suri²¹. Selle verise proloogiga sai alguse sajand, mida anarhistide jaoks iseloomustasid aktiivsed väljaastumised töölis- ja feministlike liikumiste hulgas ning hilisem võitlus fašismi vastu.

19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus muutsid anarhismi kui poliitilist ideoloogiat ja samas ka filosoofilist mõtet tunduvalt mitmekülgsemaks. Erinevate autorite sulest ilmus aja jooksul suures koguses teoseid, mille esinenud ideed andsid aluse paljude erinevate anarhismi voolude tekkeks. Filosoofilise anarhismi, mutualismi, individuaalse anarhismi ja sotsiaalanarhismi kõrval tekkisid veel teisedki, mis paremini kohanesid just antud ajahetkel oluliste teemadega kaasaskäimiseks.

XX sajandi varastel aastatel sai alguse anarho-sündikalism (kuna eestikeelset vastet antud juhul pole, siis on tegemist autoripoolse otsetõlkega inglisekeelsest mõistest *anarcho-syndicalism*), mille raskeskese langes enam töölisliikumistele kui varasemad anarhistlikud voolud. Sündikalism pidas just 20. sajandi algul oma suurima tähtsuse saavutanud ametiühinguid jõuks, milles peitus võti selleks, et ühiskonnas anarhistide poolt taotletav revolutsioon läbi viia. Selle kohaselt oleksid ametiühingud läbi viima muutused, mille kohaselt riik kui selline oleks kadunud, töövahendite kasutamine ja omandamine oleks koondunud tööliste endi kätte, kaotades ühiskonnast juba aegunud kapitalistliku mudeli, milles ühed on omanikud ja rõhujad ning teised on rõhutavad palgatöötajad. Tegemist oli otsese derivaadiga Marx'i klassivõitluse ideest ning sündikalistide idee kohaselt oleks ka lõpptulemus pidanud olema sama, mida pidas vajalikuks saavutada Marx – saavutada kollektiivne ühiskond, kus puuduvad rõhujad, kus iga inimene saab täpselt nii palju, kui tal eluks vaja on ning kogu elu ühiskonnas on korraldatud anarho-kommunistlike põhimõtete järgi. Kuivõrd antud anarhistlike liikumisi seostatakse pigem 20. sajandi esimese poole tööliste võitlusega (seda peamiselt Hispaanias ja Prantsusmaal), on ka tänasel

20 Trubetsky 2003:176.

21 Trubetsky 2003:173.

päeval mitmed anarhosündikalistide liikumised poliitilisel ja ühiskondlikul tasandil aktiivsed – näiteks SAC Roots, USI Itaalias ja CNT Hispaanias²².

Anarho-patsifism (inglise k. *anarcho pacifism*) kerkis esile veidi enne Teise maailmasõja puhkemist, taunides vägivalda kasutamist ükskõik mis kujul või mis eesmärgiga. Ilmselgelt oli tegemist reaktsiooniga Esimese maailmasõja jooksul kogetud õudustele ja selle liikumise kandvaks sooviks oli vältida millegi taolise kordumine inimajaloos. Selle liikumise olulisemateks esindajateks on olnud vene kristlik anarhist Lev Tolstoi, kirjanik Jean-Paul Sartre ja ka India iseseisvusliikumise suurimaid juhte Mohandas Gandhi²³. Vaatamata nimekatele mõttekaaslastele võib tagantjärele tarkusena möönda, et suuremat edu anarhopatsifistid oma taotlustega ei saavutanud... Küll on hilisemas ajaloos anarhopatsifistid omanud suurt mõju Külma Sõja aegsetes tuumarelvade vastu võitlevates liikumistes.

Kuivõrd kõikide anarhismi üksikasjalikum väljatoomine ja iseloomustamine poleks väga teemakohane ja nõuaks omaette kirjatükki, olgu siin nad vähemalt välja toodud olulisemad neist koos väikeste iseloomustavate killukestega, mis kuidagigi maailma ajalukku oma jälje jätnud on. Anarho-kapitalism (kummaradasid Friedmanit ja tema ühiskondlik-majanduslikke ideid); autarkia („Autarkia on ise-valitsus. See tähendab, et iga inimene valitseb üksnes iseenda ja mitte kellegi teise üle“ Robert LeFevre²⁴); krüptoanarhia (märksõnad: infoanarhism, tehnokapitalism, *public-key* krüptograafia); anarhafeminism (ekskurss: anarhafeminismi „kõrvalproduktiks“ on anarho-privitivism, mille pooldajad usuvad, et inimese põllumajanduslik areng andis lisaks klassieristusele hoogu ka sellistele nähtustele nagu seksism ja patriarhaalsus); roheline anarhism (näevad inimarengu vilju – teadust, tehnikat jms. - kui potentsiaalselt ohtlikku nähtust, mida tuleb vältida); analüütiline anarhism (kasutavad analüütilise filosoofia vahendeid selleks, et selgitada ja/või kaitsta anarhistlikku teooriat) ja viimase aja populaarse liikumisena on esile kerkinud post-anarhism, mille iseloomustavaks jooneks on klassikalise anarhistliku teooria ja poststruktuuralse teooria süntees. Kuna tegemist on võrdlemisi uue ja keerulise teooriaga, käivad praegu alles vaidlused selle üle, kas on üldse võimalik omavahel panna kooseksisteerima anarhismiteooria ja post-strukturalismi.²⁵

Antud juhul on tegemist küll üksnes mõningate olulisemate vooludega anarhismist, mis on saanud alguse 20. sajandil. Otse loomulikult on neid rohkemgi veel, kuid antud juhul sai välja toodud üksnes olulisemad, mille puhul võib väita, et need maailma plaanis suuremat vastukaja on saavutanud ning

---

22 Anarchist Organizations <http://www.broadleft.org/anarchis.htm>. (5. jaanuar 2009).

23 Trubetsky 2003:393.

24 Anarchy Archives http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/index.html. (8. jaanuar 2009)

25 Anarchy <http://www.francesfarmersrevenge.com/stuff/archive/oldnews/anarchy.htm>. (3. jaanuar 2009).

millel ehk ka mingeid asjalikumaid saavutusi ette näidata on. Valdkond, kus anarhistid tänapäeval väga aktiivselt osa võtavad, on globaliseerumisvastane liikumine. Alates 1999. aastast, mil toimus esimene globaliseerumisvastane kümnete tuhandete protestijatega massidemonstratsioon (USA-s Seattle'is WTO nõupidamise ajal), on anarhistid globaliseerumisvastases võitluses alati agaralt kaasa löönud. Anarhistid on esindatud igal suuremal demonstratsioonil ja vastuhakul, enamus anarhiste on rahumeelse protestimise poolt, kuid on ka organisatsioone (nagu näiteks Must Blokk - Anarchist Black Block), mis pooldavad meedia tähelepanu saamiseks ja "klassiraevu näitamiseks" ka vägivaldseid vahendeid. Enamjaolt on vägivald suunatud kapitalistliku omandi vastu: rüüstatakse korporatiivseid kauplusi, panku ja kiirsöögirestorane (erilise viha objektiks on McDonald'si kiirsöögirestoranide kett kui USA korporatiivse kapitalismi üks sümboleid)²⁶.

Olgugi, et anarhism pole hetkel nii populaarne, kui ta oli seda näiteks Hispaania Revolutsiooni ja selle järel puhkenud kodusõja aegu, kus anarhistlikesse massiorganisatsioonidesse kuulus miljoneid inimesi, on anarhistlik liikumine taas pead tõstmas. Üheks seda soodustavaks teguriks on Internet, mille abil anarhistid oma tegevuse ja põhimõtete kohta teavet jagavad, on mitu väga suurt ja mahukat anarhismiteemalist internetiportaali ja arhiivi, nende abil teavitatakse üksteist toimuvatest aktsioonidest ja leitakse juurde uut toetajaskonda. Infoajastu soodustab märgatavalt anarhistlike ideede levikut tänapäeval, seda enam, et järjest populaarsemaks muutuvad post-modernistlikud ideed, igauks tahab erineda „hallist massist“, tahab välja murda igapäevaelu kindlaksmääratud raamidest. Selleks annab anarhism kui idee ja filosoofiline vool paljudele ideaalse võimaluse.

Kuid kuna antud töö põhiraskus pole siiski suunatud anarhistliku liikumise arengu ja tegevuse retsenseerimisele vaid pigem anarhismi kui idee filosoofiliste arengute jälgimisele 20. sajandil erinevate autorite puhul.

Rääkides olulisematest 20. sajandi filosoofidest, kes on oma töödes suuremal hulgal käsitlenud anarhismi kui poliitilist ideoloogiat või filosoofilist voolu, jäävad sõelale üksnes mõned nimed – Peter Kropotkin, Noam Chomsky, Emma Goldman, Errico Malatesta. Lisaks neile on muidugi teisi, kuid need nimed on teiste seast esile kerkivad „eredamad tähed“, kelle töid saab lugeda 20. sajandil teedrajavateks omal alal.

Peter Kropotkiniga puutusime eelnevalt juba kokku, kuid siinkohal süveneks natuke enam sellesse, milline on tema panus anarhismi kui ideoloogia arengusse.

---

26 PunaMust.org – anarhiast ja anarhismist http://punamust.org/?page_id=85. (7. jaanuar 2009).

Pjotr Kropotkin (9. detsember 1842 – 8. veebruar 1921) saab lugeda üheks Venemaa esianarhistiks. Tema hilisem poliitiline ja filosoofiline tegevus on huvitaval kombel vastuolus tema lapsepõlvega. Kropotkini puhul oli tegemist rikkast perekonnast pärit lapsega, tema isa oli prints Aleksei Petrovitš Kropotkin, kellele kuulus hulk mõisu, orje ja maad mitmes Venemaa piirkonnas. Ka Pjotr Kropotkin ise oli printsi staatuses, käies nooruspõlves parimates koolides. Selle jooksul tekkis tal üha suurem huvi selle vastu, mis elu elavad Venemaa talupojad ning millised tingimused neid igapäevaelus ümbritsevad. Peale kooli lõppu tegeles ta aktiivselt sotsialistlike liikumiste uurimisega, astudes ka ise 1872. aastal Šveitsi külastades Rahvusvahelise Töölise Assotsiatsiooni liikmeks. Sealt sai alguse tema huvi anarhismi vastu, millesse ta aktiivselt süvenema hakkas. Tema hilisem elukäik tõi kaasa nii vangistusi kui ka tagakiusamist, kuid sellele vaatamata suutis ta jätta olulise panuse anarhismi käsitlevate ideede ajalukku.

Tema olulisemateks töödeks on jäänud *The Conquest of Bread* (1892) ja *Fields, Factories and Workshops*, lisaks neile kahele ka veel eelpoolmainitud "Vastastikune abi. Evolutsioonifaktor". Oma teostes väitis Kropotkin, et igasuguse anarhistliku majandusteooria – nagu see on iga mõistliku majandusteooria puhul – eesmärk on võimalikult efektiivselt iga inimese vajadusi täita. Kropotkini väidete kohaselt tegid varasemad anarhismiteoreetikud vea sellega, et nad alustasid kõik oma majandust puudutavaid diskussioone tootmise vaatepunktist, samas kui Kropotkini meelest oleks seda tulnud teha vastupidi – tootmist oleks tulnud vaadelda inimtarbimise ja -vajaduste vaatepunktist. Kropotkini enda sõnade kohaselt: "tootmine, olles kaotanud sihi inimeste vajadustelt, on uidanud absoluutselt valesse suunda."²⁷ Kropotkin lähtus oma töödes tugevasti Marx'i klassivõitluse ideest ja sellest, et töölisklass peaks korraldama revolutsiooni, millega viimane haaraks enda kätte nii võimu kui ka tootmisvahendid. Sellega oleks jõutud olukorda, kus poleks enam eksisteerinud kapitalismile iseomast varanduslikku ebaõiglust ning kõik inimesed oleksid võrdsed. Ta argumenteeris, et olukord, kus kõikidele inimestele pole kättesaadavad vähemalt primaarsed eluks vajalikud tingimused ja tooted, on täiesti ebaloogiline. Kropotkin pakkus välja, et pigem peaks tootmine jälgima inimeste vajadusi ja nõudmisi ning neid tooteid, mida küll tahetakse, kuid mida pole piisavalt, tuleks jaokaupa inimestele jagada.

Oma monumentaalseimas töös – *The Conquest of Bread* – on ta kulutanud palju ruumi sellele, et vaielda vastu kapitalistide väidetele nagu keegi ei töötaks siis kui poleks kohustust ja et ülevaatajad on

---

27 Bekken, J. *Peter Kropotkin's Anarchist Communism* <http://www.spunk.org/texts/writers/kropotki/sp000065.txt>. (6. jaanuar 2009).

vajalikud selleks, et tagada teatud töökvaliteet. Kropotkin väitis, et vabad ühendused on parimad selliste olukordade tegelikuks lahendamiseks – inimesed töötaksid vabaahthlikult ühiskonnas, panustades sinna just täpselt nii palju, kui nad ise soovivad või suudavad. Kõik need, kes ei soovi ühiskonda panustada, saavad küll nii palju süüa ühiskonnalt, et nad nälga ei sure, kuid muus osas suhtutakse neisse kui "kummitustesse", keda pole olemas ühiskonna jaoks. Sellega oleks seotud ka fakt, et kõik hüved, mida ühiskonnas saada on, peaksid kõikide ühiskonna liikmete jaoks tasuta olema²⁸. Koolid ja teed, vesi ja toit, transport ja meelelahutus – kõik, mida inimene eluks vajab...

Seda eredate näidete ja põnevate ideede müriaadi võiks lõpmatuseni jätkata, kuid lõppude lõpuks hakkaks see iseennast kordama. Kropotkini ideede keskseks sisuks oli inimühiskonna korraldamine vastavalt kommunistlikele ideaalidele. Palgasüsteemide kaotamine, töötundide vähendamine, vaheldusrikka töö pakkumine, inimeste võimalus end kunstiliselt ja loominguliselt välja elada – see kõik kuulus tema ideede hulka. Kropotkini ideede populaarsust saabki põhjendada sellega, et ta andis inimestele seda, mida need kuulda tahtsid. Illusioonid ilusast ja muretust elust, tasuta toidust, riietest ja meelelahutusest olid nende ideede väljakäimise momendil luksuseks, mida paljud ei saanud igapäevaelus kuidagi endale lubada, rääkimata siis sellest, et keegi neile kõik selle tasuta annaks. Muidugi mõista pole tegemist uute ega lõovate ideedega, tegemist on lihtsalt Marx'i ideede esitamisega natuke uuenenud võtmes. Ja arvatavasti ei peitugi selles Kropotkini tähtsus anarhismi kui ideoloogia arendamises, pigem tuleb teda pidada oluliseks anarhismi ideede populariseerijaks, kuna ta suutis anarhismi põhiideed suruda raamidesse, mis on arusaadavad ka lihtinimesele, muutes seeläbi anarhismi tema jaoks natuke mõistetavamaks. Teda saab lugeda inimeseks, kes anarhismi kui poliitilise ideoloogia tõi laiema avalikkuse ette.

Kropotkini kaasagne ja samas ka aatekaaslane Errico Malatesta (14. detsember 1853 – 22. juuli 1932) seevastu ei paistnud paraku silma ei oma kuningliku päritolu, tohutu varanduse ega ka mitte hiilgava haridustega. Tema esimene aresti sattumine saabus juba siis, kui Malatesta oli alles 14-aastane ja ta kirjutas Itaalia kuningas Victor Emmanuel II-le kirja, milles ta kurtis kohalike võimude ebaõigluse pärast (on ka ilmselge, miks taoline asi võib kaasa tuua võimude ebasoosingusse sattumise)²⁹. Erinevalt Kropotkinist, kes oma tegevuses ei pooldanud füüsilise vägivalla kasutamist, pidas Malatesta seda vältimatuks. Ta oli pühendunud anarhist ja sellest enamgi oli tema puhul tegemist

---

28 Bekken, J. *Peter Kropotkin's Anarchist Communism* <http://www.spunk.org/texts/writers/kropotki/sp000065.txt>. (6. jaanuar 2009).

29 Anarchy Archives http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/index.html. (6. jaanuar 2008).

pühendunud revolutsioonääriga, kelle jaoks polnud ehk sageli vahetki, mille vastu ta revolutsioone korraldab. Kuid seoses anarhismi propageerimisega uskus ta, et „suur muutus“ on tulemas ja see omakorda nõuab ühiskonnas vägivalda rakendamist ning üksnes see võib kaasa tuua eduka lõpptulemuse, ehk siis kommunaal-anarhismi³⁰. Nagu ta ka ise kirjutas oma artiklis *The Revolutionary Haste*: „... on meie soov ja tahe, et kõik muutuksid ühiskondlikult teadlikuks ja aktiivseks; kuid selleks, et seda saavutada, tuleb kõikidele anda kõik võimalused eluks ja arenguks, ja seetõttu ongi vaja vägivaldaga hävitada vägivald, mis töölistele seda keelab, kuna muud moodi pole võimalik.“³¹.

Oma töödes ja kirjutistes jagas Malatesta üldjoontes oma hea sõbra Pjotr Kropotkini vaateid sellele, kuidas peaks ühiskonda muutma selleks, et kõigil oleks hea elu. Ka tema uskus sellesse, et massid peavad iseendas leidma jõudu, et saada hakkama kõigi ülesannetega, millega muidu riik nende eest tegeleks. Kuid erinevalt Kropotkinist leidis Malatesta, et mass ei jõua ise selleni, et ta tunnetaks oma jõudu ja saaks aru, millal on saabunud see hetk, et mass (võiks öelda ka, et töölistes) peaks oma anastajate vastu üles tõusma. Seega on juhtide, anarhistide ülesandeks see, et nad peavad massile selgeks tegema, kui tugev viimane siiski on. Anarhistid peavad tekitama massis huvi poliitilisuse ja ühiskonnateadlikkuse vastu. Malatesta meelest olid just juhtivad anarhistid need, kes oleksid pidanud massi juhtima selles verises revolutsioonis, kus mass hävitab kõik enda rõhujad ja haarab tootmisvahendid enda kätte.

Malatesta oli oma poliitilistelt vaadetelt anarhistliku liikumise sees traditsiooniline anarhist, ta suhtus kahtlustavalt isegi anarho-sündikalistidesse, kes püüdsid kasutada ametiühinguid revolutsiooniliste mõjuvahenditena. Tema pooldas pigem vana ja head süsteemi, milles töölisi agiteeriti nii lendlehtede kui pörandaaluste ajalehtedega, mis kõik propageerisid tulevat vabadust ja seda, kuivõrd nõrk ja arutu on parasjagu kasutusel olev süsteem, ükskõik, kas selleks oli siis kuningriik või hilisematel aastatel ka fašistide valitsus. Malatesta oli nende kõigi vastu ning paljuski saaks teda lugeda oma aja viimaseks tõeliseks revolutsioonäärriks – ta uskus, et rahu tuleb üksnes läbi püssikuuli, isegi mitte kaalumata varianti, et ka diplomaatia võiks olla lahenduseks. Paraku ei saanud Malatesta surra õiget revolutsioonäärismat – barrikaadil kuuli läbi – vaid ta suri kopsupõletikku oma vanadusvoodil.

Sugudevahelise võrdsuse parimaks märgiks ja teetähiseks anarhismi ajaloos on Emma Goldman (27. juuni 1869 – 14. mai 1940), Leedu päritolu Ameerika anarhist, keda paljud loevad Euroopas ja

---

30 Encyclopaedia Britannica <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/359575/Errico-Malatesta>. (7. jaanuar 2009).

31 Malatesta, E. *The Revolutionary „Haste“* http://flag.blackened.net/revolt/anarchists/malatesta/rev_haste.html. (6. jaanuar 2009).

Põhja-Ameerikas üheks olulisemaks anarhismi propageerijaks 20. sajandi esimesel poolel. Tema elutee oli võrdlemisi keeruline, kätkedes endas nii vene vangilaagrit, valitsustepoolset tagakiusamist kui ka USA vanglate hingeeluga tutvumist. Vene võimud seostasid teda revolutsiooni planeerimisega, ameerika võimud pidasid teda „kurjaks geeniuuseks“, kes seisis president McKinley mõrva planeerimise taga 1901. aastal. Kuigi see kõik oli ilmselge valeinfo, andsid sellised süüdistused valitsustele nii ühel kui teisel pool Atlandit võimaluse Goldmanit taga kiusata.

Oma anarhistlikes uskumistes oli Emma Goldman äärmiselt isiklik. Ta uskus, et anarhistlike mõtlejate ja filosoofide jaoks on vajalik mitte üksnes rääkida ja uskuda asjadesse, mida nad kuulutavad, vaid elada kõike seda, mida nad soovivad teistel kõigil teha. Kord olevat ta öelnud, et „mind ei huvita kas inimese teooria homse kohta on õige. Mind huvitab see, kas tema hing on täna õige.“³². Oma kirjutistes, artiklites ja kõnedes käsitles Emma Goldman suurt hulka erinevaid teemasid, teda mõjutanud autorite hulka on loetud nii Mihhail Bakuninit, Pjotr Kropotkinit, Ralph Waldo Emersoni kui ka (üllatuslikult) Friedrich Nietzschet.

Filosoofiliselt uskus Goldman, et kapitalistlik majandussüsteem on inimese vabadusele vaenulik. Ta väitis, et kapitalism dehumaniseerib töölisi, kuna ta muudab nad üksnes osakeseks masinavärgist, mis toodab mingit eset. Oma nooruses oli ka Goldman täielik revolutsionäär, pooldades ainult absoluutset ja kõikehõlmavat revolutsiooni, pärast mida oleks senine kord hävitatud ja uus, anarhistlik kord oleks kohe tulemas. Kuid oma memuaarides on ta kirjeldanud seda, kuidas ühel kohtumisel olevat üks vana tööline temalt küsinud, et kuigi ta saab aru, et revolutsioon võtab aega, siis temasugustel vanadel meestel on aeg üks asi, mida neil väga pole. Ja tema oleks õnnelik ka vaid lühema tööpäeva või paari dollari võrra kõrgema palga üle. Sel hetkel sai Goldman aru, et ka väikesed asjad ja väikesed muutused võivad olla sotsiaalseks revolutsiooniks.³³

Oma varajasemas nooruses pooldas Goldman ka vägivalda kasutamist revolutsiooni osana, seda küll vähemal määral kui Malatesta. Kuivõrd Malatesta väitis, et revolutsiooni läbiviimiseks tuleb kasutada üldist ja kõikehõlmavat vägivalda, siis Goldmani idees oli vägivalda kasutamine sihtmärgistatud (inglise k. *targeted violence*), mis seisnes näiteks olulistele inimestele atentaatide korraldamises või mõne olulise asutuse (politseijaoskond, ajaleht vms.) pommiga õhku laskmises. Ta pidas oluliseks seda, et rahvas saaks aru sellest, kuidas nemad võivad anarhistliku ühiskonnakorralduse sisseseadmisest, nii et nad oleksid valmis revolutsiooni juhtidele alluma. Samuti pidas ta oluliseks seda, et n.ö. suunatud

32 <http://www.spunk.org/texts/writers/goldman/sp000182.txt>. (7. jaanuar 2009).

33 Emma Goldman http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/goldman/Goldmanarchive.html. (8. jaanuar 2009).

vägivallas tuleb kasutada ka töölisi, näiteks streikide või mässude näol. Hilisemas eas, olles juba nii vene kui ka ameerika võimude tagakiusamise poolt mõneti ehk tuimaks, teisalt ehk ratsionaalsemaks muudetud, pidas ta juba võimalikuks ka seda, et mingis teatud mässu faasis on vajalik absoluutne vägivald, nagu seda oli oma töödes käsitlenud Malatesta. Nähes Nõukogude Liidu poolt läbiviidavaid õudusi, pole see ka ime.

Ka üldisemalt, ideoloogilises plaanis pidas Goldman riiki kontrolli ja domineerimise vahendiks, mis valimiste kaudu osutus „parimal juhul kasutuks ja halvimal juhul ohtlikuks.“³⁴. Lisaks sellele, et ta leidis valimise olevat mõttetu ja kasutu, tegi ta samas maha idee sellest, et naiste osalemine poliitikas ja naistele hääleõiguse andmine muudaks demokraatiat kuidagi paremaks või kapitalismi kuidagi ausamaks. Ja kuigi ta pidas naeruväärseks naiste võitlust poliitikas osalemise poolt, oli ta kirglikult naiste üldise olukorra parandamise poolt. Ta oli saanud medõe hariduse ning seetõttu rääkis valjuhäälselt rasestusvastaste vahendite poolt, kuna nagu paljud teised toleaeagsed naisõiguslased, nägi ka tema abordis raskete ühiskonnaolude tulemust, millele rasestusvastased vahendid heaks alternatiiviks olid.³⁵

Veendunud ateistina nägi Goldman ka religioonis üksnes kontrolli ja domineerimise vahendit, sundides inimesi „piitsa ja prääniku“ meetodil käituma just nii nagu kirik ja religioon seda dikteerisid. Tänu sellele leidis ta religioossetes kogukondades omale hulganisti vaenlasi, kes sageli teda saatana tööriistaks ja mõnedel eredamatel puhkudel isegi antikristuseks tembeldasid. Kui sellele lisada veel Goldmani sõja-vastastus, tema kriitilised sõnavõttud USA kohtusüsteemi aadressil ja homoseksuaalide vastu suunatud eelarvamuste kriitika, siis ei tasu ka väga üllatuda, miks ta kunagi erilist populaarsust ei saavutanud.

Oma väljaütlemiste ja seisukohtades oli Emma Goldman läbi ja lõhki humanist. Ta uskus, et selleks, et inimene saaks lõplikult ja täielikult vaba olla, tuleb kaotada kõik piirid, mis talle riiki ja ühiskonna poolt seatud on. Seepärast olidki tema teod suunatud nii riigi kui ka samas ühiskonna vastu, kuna tema ideede kohaselt suudab ühiskond, mida on pikka aega alla suunud represseeriv riik, käituda täpselt samamoodi nagu see riikki. Selle kõige tõttu kirjeldati teda juba tema eluajal paljude poolt kui „Ameerika kõige ohtlikumat naist“, kuid pärast tema surm tema nimi häabus, kuni alles 70. aastatel avastati ameerika naisõiguslaste poolt, kes hakkasid nägema temas oma suurt eeskuju. Ka anarhistid avastasid ta enda jaoks uuesti, süvenedes pigem juba tema tööde filosoofilisse tähtsusesse, kuivõrd

---

34 Trubetsky 2003:321.

35 Trubetsky 2003:346.

tema tähtsusesse riigikukutajana.

Nende kadunud suurnimede kõrvale on tekkinud ka üks tänapäevane suurmõtteleja anarhistide ridades – Noam Chomsky. Kuigi tema puhul pole tegemist nii puhtakujulise anarhistiga nagu seda olid Pjotr Kropotkin või Emma Goldman, on ta tänapäeva maailmas üks suurimaid ja olulisemaid anarhismi idee eestkõnelejaid. Pigem on Noam Chomsky teadusringkondades tuntud moodsa lingvistika isana, kuid alates 1960. aastatest on ta läinud maailmalukku ka kui dissident ja anarhist. Alates Vietnami sõja algusest on ta ennast vastandanud Ameerika valitsuse tegevusele, kritiseerides nii tema välis- kui ka majanduspoliitikat ning ka Ameerika Ühendriikide liitlasi eesotsas Iisraeliga. Ta on väitnud, et võim on ebaseaduslik, kui see pole just õigustatud, kuid selle tõestamise koorem langeb valitsejate õlul – nemad peavad oma rahvale selgeks tegema, miks on võim neil ja miks see peaks jääma nende kätte.

Chomsky on väitnud, et Ameerika ühiskonnas on massimeedia nagu ostetav kirik, mida kõik püüavad oma poolele võita – valitsus, suur korporatsioonid, erinevad survegrupid ja veel paljud teised. Tema kriitika ameerika kapitalistliku süsteemi ja erinevate suur korporatsioonide suhtes on temast teinud tänapäeva mõistes esianarhisti. Ise Chomsky ennast küll puhtatõuliseks anarhistiks ei pea, öeldes, et ta on „...liberaal-sotsialist, kel on kerged sümpaatiad anarho-sündikalismi suhtes, kuid samas on ka kriitiline sotsialismi leninistlike harude suhtes.“³⁶ Kuigi need on nii mõnetigi vasturääkivad omadused ühe inimese juures, ei leia ta ise selles mingit erilist probleemi, põhjendades seda lihtsalt oma ambivalentsete arusaamadega.

Mitte olles küll tõeline anarhismi patrioot, on Noam Chomsky siiski jätnud jälje praegusesse anarhia arengusse, seda kasvõi nii palju, et on olemas olnud üks hääl, kes avalikult hüüab välja anarhistide ideesid, lootes neid kunagi ka reaalsuses rakendada.

Niisiis olemegi jõudnud selle pika rännaku lõppu, mille ühes otsas on kahe ja poole tuhande aasta tagused Hiina filosoofid, kes alles mõtlesid öösel pimedas ja teki all sellest, et ehk polegi riiki meie elude juhtimiseks ikka nii väga vaja ja teises otsas on moodsa aja anarhistid, kes julgevad valjusti ja selgelt välja ütelda, et nende eesmärgiks on ühiskond, kus pole ei riiki ega rõhujaid ega ka mitte rõhutavaid.

Muidugi, kõige selle eelneva põhjal ei suuda me arvatavasti öelda seda, kas anarhism ongi just see ideoloogia, mis kord kauges (või ehk ka lähemas) tulevikus haarab juhtohjad liberaal-demokraatlikult

---

36 Noam Chomsky Collected Works http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/chomsky/Chomskyarchive.html. (8. jaanuar 2009).

kapitalismilt ja viib inimesed uude õitsvasse perioodi. Võib arvata, et seda ei suuda keegi ette ennustada, ükskõik kui palju erinevaid ajaloolisi näiteid, fakte ja infokillukesi tal ka poleks.

Anarhismi puhul on tegemist ideoloogiaga, mis kätkeb endas kõike seda, millest arvatavasti iga inimene varem või hiljem unistab. Seal on võrdsus kõikide inimeste vahel, nii et kellegi ees ei pea kummardama ega ennast alandama. Seal on vabadus teha just seda, mida hing soovib, ilma, et kellelgi oleks õigus või võimalus sind keelata. Seal on muretus selle pärast, mis tuleb homme, sest igäüks teab, et kui ta panustab täna natuke ja homme natuke, siis on lootust, et kõigile jätkub vähemalt nii palju, et homme päev üle elada.

Kuid seda, kas kunagi tuleb aeg, mil kõik need optimistlikud ideed ka teks saavad, on võimatu ette näha. Jääb üle üksnes loota.

Kirjandus

- Anarchist Organizations <http://www.broadleft.org/anarchis.htm>. (5. jaanuar 2009).
- Anarchy Archives http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/index.html. (4. jaanuar 2009).
- Anarchy <http://www.francesfarmersrevenge.com/stuff/archive/oldnews/anarchy.htm>. (3. jaanuar 2009).
- Bekken, J. *Peter Kropotkin's Anarchist Communism* <http://www.spunk.org/texts/writers/kropotki/sp000065.txt>. (6. jaanuar 2009).
- Emma Goldman http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/goldman/Goldmanarchive.html. (8. jaanuar 2009).
- Encyclopaedia Britannica <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/359575/Errico-Malatesta>. (7. jaanuar 2009).
- Ereht, T. *Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999*. Kolmas trükk. Tallinn: Pakett, 2003.
- Godwin, W. *Enquiry Concerning Political Justice*. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/godwin/PJfrontpiece.html. (8. jaanuar 2009).
- http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_anarchism. (5. jaanuar 2009).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Tao_Te_Ching. (4. jaanuar 2009).
- <http://www.hot.ee/indrme/stoikud.htm>. (6. jaanuar 2009).
- <http://www.spunk.org/texts/writers/goldman/sp000182.txt>. (7. jaanuar 2009).
- Malatesta, E. *The Revolutionary*, „Haste“ http://flag.blackened.net/revolt/anarchists/malatesta/rev_haste.html. (6. jaanuar 2009).
- McPhee, I. M. „The Politics of Anarchy“ http://political-philosophy.suite101.com/article.cfm/the_politics_of_anarchy. (8. jaanuar 2009).
- Noam Chomsky Collected Works http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/chomsky/Chomskyarchive.html. (8. jaanuar 2009).
- Proudhon, P. J. *What is Property?* <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/ProProp.html>. (4. jaanuar 2009).
- PunaMust.org – anarhiast ja anarhismist http://punamust.org/?page_id=85. (7. jaanuar 2009).
- Russell, B. *A History of Western Philosophy*. New York: Simon and Schuster, 1945.
- The Anarchist Timeline <http://www.zpub.com/notes/aan-hist.html>. (6. jaanuar 2009).
- Trubetsky, T. *Anarhistid. Anarhistliku liikumise ajalugu*. Tallinn: Kirjastuskeskus, 2003.
- wordnet.princeton.edu/perl/webwn. (7. jaanuar 2009).